

بدرالدین لؤلؤ و نقش وی در ساخت مشاهد شیعی در موصل و شمال عراق

احمد خامه یار*

چکیده:

ملک بدرالدین لؤلؤ از حاکمان شیعه است که در ادامه دولت آل زنگی یا اتابکان موصل، در نیمه نخست سده هفتم هجری به مدت چند دهه بر شهر موصل و شمال عراق حکومت کرد. او توجه خاصی به گسترش علم و حمایت از علما و ساخت بناهای دینی داشت و در قلمرو حکومت خود نیز شماری از یادمان‌های شیعی و مشاهد منسوب به فرزندان ائمه علیهم‌السلام را از خود به یادگار گذاشت. نویسنده در این نوشتار شماری از مشاهد ساخته شده به دست بدرالدین لؤلؤ، همچون دو زیارتگاه یحیی بن قاسم و امام عون‌الدین در موصل و زیارتگاه زینب بنت علی علیها‌السلام در سنجار، را به عنوان نمونه‌های مهم به جا مانده از یادمان‌های شیعی در شمال عراق، که متأسفانه در سال‌های اخیر به دست داعش تخریب شدند، موضوع مطالعه قرار داده است.

کلید واژه‌ها: بدرالدین لؤلؤ، معماری اسلامی، مشاهد اهل بیت، موصل، سنجار، عراق

۱. دکترای تاریخ و تمدن ملل اسلامی

بدرالدین لؤلؤ حاکم شیعه مذهب شهر موصل در نیمه نخست سده هفتم هجری است که حدود چهل سال قدرت و حکومت را در این شهر در اختیار داشت. از آنجایی که خاستگاه او حکومت آل زنگی یا اتابکان موصل بوده، در تقسیم بندی ادوار تاریخی معمولاً دوره پادشاهی وی را امتداد دوره اتابکان موصل به شمار می آورند. دوره نسبتاً کوتاه حکومت بدرالدین لؤلؤ (و فرزندانش) باعث شده است تا به دولت وی، در مقایسه با سایر دولت های شیعی کمتر توجه شود.

بدرالدین ابوالفضایل لؤلؤ اتابکی نوری، مشهور به «الملک الرحیم»، غلامی اصالتاً ارمنی، و متعلق به مردی خیاط بود؛ اما بعداً به غلامی نورالدین ارسلان شاه بن عزالدین مسعود (حکومت: ۵۸۹ - ۶۰۷ ق) از ملوک آل زنگی موصل در آمد. او بسیار خوش چهره و زیبارو بود و از این رو در دستگاه پادشاه آل زنگی ارتقای مرتبه یافت، تا جایی که در زمان حیات او اختیار امور را در دست داشت و تصمیم گیرنده نهایی بود. (ابن کثیر، ۱۹۹۷ م، ج ۱۷، ص ۳۸۳)

بدرالدین لؤلؤ پس از درگذشت ارسلان شاه، در دوره حکومت فرزندش ملک القاهر عزالدین مسعود (حکومت: ۶۰۷ - ۶۱۵) نیز اداره امور را در اختیار داشت. پس از درگذشت این پادشاه نیز دو فرزند وی را یکی پس از دیگری به پادشاهی گماشت؛ اما سرانجام از سال ۶۳۰ قمری خود را پادشاه مطلق اعلام کرد. (ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۱۴، ص ۸۶۴ - ۸۶۵) هرچند نام پدر مسیحی وی مشخص نیست، اما در شماری از متون و اسناد تاریخی همچون کتیبه ها از وی به صورت «لؤلؤ بن عبدالله» یاد شده است.

گزارش های مورخان در باب سیره بدرالدین لؤلؤ تا حدودی تناقض آمیز به نظر می رسد. قطب الدین یونینی (م ۷۲۶ ق) او را پادشاهی پُرارج، بلندهمت و بسیار باهیب و سیاستمدار توصیف کرده است که برای پاکسازی قلمرو خود (و برقراری امنیت در آن)، به قتل و اعدام و مجازات های بی نهایت دست زد. با این حال نزد مردم خود چنان محبوبیتی داشت که به او سوگند می خوردند و در حق او غلو می کردند. (ذهبی، ج ۱۴، ص ۸۶۵)

ذهبی بدرالدین لؤلؤ را به قصد مقابله با مظفرالدین کوکبوری (حکومت: ۵۸۶ - ۶۳۰ ق) حاکم اربل (شهر اربیل امروزی در کردستان عراق) که به برگزاری مراسم مولد نبوی اهتمام و مبالغه داشت، دست به بزرگداشت جشن «شعانین» (از اعیاد مسیحیان) می‌زد و در این جشن از انواع ملاحی فروگذار نمی‌کرد - متهم کرد. حتی برخی از شعرا نیز وی را بابت این کار سرزنش کرده و وی را به مسیحی‌گری متهم کرده‌اند. (ذهبی، ج ۱۴، ص ۸۶۵ - ۸۶۶)

ذهبی در جای دیگری بدرالدین لؤلؤ را شخصیتی دوستدار علم و علاقمند به تقرب جستن به علما توصیف کرده و درباره سیره فرهنگی بدرالدین لؤلؤ چنین گزارش داده است: او [در موصل] کتابخانه‌ای بزرگ و چندین مدرسه بنا کرد و به خواندن سرگذشت‌نامه‌ها و کتاب‌های تاریخ علاقه داشت؛ و عزالدین ابن اثیر، مورخ مشهور، تاریخ مشهور خود [الکامل فی التاریخ] را برای او تدوین کرد. (ذهبی، ۱۹۸۶م، ص ۷۸)

البته در مقدمه این کتاب چنین اشاره‌ای دیده نمی‌شود.

جلوه‌هایی از حمایت بدرالدین لؤلؤ از علما را می‌توان در نگارش آثار علمی و ادبی به نام وی سراغ گرفت. ابن فضل‌الله عمری (م ۷۴۹ ق) گزارش داده است که علاءالدین علی بن مشرف ماردینی کتابی به نام بدرالدین لؤلؤ نوشته بود؛ اما به نام این کتاب اشاره نکرده است. او همچنین از سفرنامه‌ای به نام تفضیل الرحلة یاد کرده است که مؤلف، آن را به نام بدرالدین لؤلؤ نگاشته، و نام خود را در آن نبرده بود. (عمری، ۲۰۱۰م، ج ۳، ص ۱۲۶ - ۱۲۷)

بدرالدین لؤلؤ از جمله حاکمان و پادشاهانی است که به مشاهد مقدس ائمه علیهم‌السلام، به ویژه دو آستان علوی و حسینی توجه داشته است. مورخان گزارش داده‌اند که بدرالدین لؤلؤ تا پایان عمر خود، هر سال یک قندیل طلا به ارزش هزار دینار و یک شمعدان طلا و نقره‌کوب به حرم امام علی علیه‌السلام ارسال می‌کرد؛ به گونه‌ای که پس از مرگ او شمار قندیل‌ها و شمعدان‌هایی که نام وی بر آنها بود به چهل می‌رسید. (ابن دقماق، ۱۹۹۹م، ص ۲۵۸)

همچنین بهاء‌الدین علی بن عیسی اربلی (م ۶۹۲ ق) ادیب برجسته شیعه گزارش داده

است که بدرالدین لؤلؤ از محدث حنبلی، عزالدین عبدالرزاق بن رزق الله رسعی موصلی (مقتول در ۶۶۰ق) خواسته بود که احادیث صحیح در فضیلت امام علی علیه السلام را استخراج کند و این احادیث را بر شمعدان‌های ارسالی به حرم آن حضرت بنویسند که موضوع یکی از این احادیث وصف شمایل و صفات ظاهری امام علیه السلام بود. (اربلی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۷۵)

درباره اقدامات وی در حرم امام حسین علیه السلام و سایر مشاهد ائمه علیهم السلام گزارشی در منابع تاریخی به دست نیامد. اما در پایان نسخه‌ای خطی از امالی شیخ طوسی، که به شماره ۹۴۳۹ در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود، یادداشتی افزوده شده که در آن به سنگفرش کردن حرم امام حسین علیه السلام در سال ۶۴۶ یا ۶۴۷ قمری به دستور بدرالدین لؤلؤ اشاره شده است.^۱ با توجه به علایق شیعی بدرالدین لؤلؤ و اهتمام وی به احیا و ساخت مشاهد اهل بیت علیهم السلام قاعدتاً می‌بایست در دوره حکومت وی آثاری نیز در فضایل اهل بیت علیهم السلام به رشته تحریر درآمده باشد. مورخان در شرح حال عزالدین عبدالرزاق حنبلی گزارش داده‌اند که بدرالدین لؤلؤ وی را به تألیف کتابی در مقتل حضرت سیدالشهداء علیه السلام مکلف کرده بود. او نیز کتاب مصرع الحسین علیه السلام را نگاشته بود و در این کتاب، تنها اخبار صحیح در باب شهادت ایشان را گردآورده بود. (محقق طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ص ۵۴۷ - ۵۴۸)

یکی از آثار موجود در فضایل اهل بیت علیهم السلام، که به نام بدرالدین لؤلؤ نگاشته شده کتاب النعیم المقیم لعتره النبأ العظیم، اثر عمر بن محمد بن عبدالواحد موصلی (م ۶۷۸ق) است که در این کتاب به شرح مناقب و فضایل دوازده امام پرداخته است. موصلی در مقدمه کتاب نوشته است که پس از زیارت دو مشهد مقدس (علوی و حسینی) و رؤیت آثار

۱. تصویر این یادداشت را پژوهشگر گرامی جناب آقای رسول جزینی در اختیار من قرار دادند که از این بابت از ایشان قدردانی می‌کنم؛ چنان‌که ایشان در کانال تلگرامی «کتابدار» توضیح داده‌اند، متن چند برگ پایانی این نسخه در واقع بخشی از کتاب ارشاد شیخ مفید است که به نسخه امالی شیخ طوسی الحاق شده است. گفتمنی است کاتب یادداشت، رقم صدگان تاریخ یادشده را به صورت «تسعمائه» (۹۰۰) نوشته است که قاعدتاً نادرست، و صورت درست آن «ستمائه» (۶۰۰) باید باشد.

و خدمات بدرالدین لؤلؤ در آنجا به نگارش این کتاب تصمیم گرفته تا آن را به این پادشاه تقدیم کند. (موصلی، ۲۰۰۳م، ص ۱۵ - ۱۶)

بیشتر مورخان، سال درگذشت بدرالدین لؤلؤ را ۶۵۷ قمری تعیین کرده‌اند (ذهبی، ج ۱۴، ص ۸۶۴ - ۸۶۶؛ ابن دقماق، ۱۴۲۰ق، ص ۲۵۷؛ زرکلی، ۲۰۰۲م، ج ۵، ص ۲۴۵)، اما برخی از منابع نیز سال ۵۶۵ قمری گفته‌اند. (از جمله: ابن کثیر، ۱۴۱۹ق، ج ۱۷، ص ۳۸۲) درباره محل دفن بدرالدین لؤلؤ نیز در منابع تاریخی اضطراب و آشفتگی به چشم می‌خورد. به گفته نویسنده کتاب *الحوادث الجامعة* بدرالدین لؤلؤ را پس از مرگ، در ابتدا در قلعه موصل دفن کردند و سپس به مدرسه بدریه، که در ساحل دجله ساخته بود، منتقل کردند. (ابن قوطی، ۱۹۹۷م، حوادث سال ۶۵۶ق)

طبق نوشته سعید الدیوه جی با توجه به اینکه مدرسه بدریه داخل قلعه موصل قرار داشته، گزارش فوق از این جهت که از انتقال پیکر بدرالدین لؤلؤ از قلعه به مدرسه بدریه سخن گفته دچار اشکال است. (دیوه جی، ۱۹۵۸م، ص ۱۴۸) او همچنین به گزارش ابن خلّکان (همان‌جا)، که گفته است بدرالدین لؤلؤ در مشهدی در قلعه موصل به خاک سپرده شد، استناد کرده و مشهد یاد شده در گزارش ابن خلّکان را مشهد یحیی بن قاسم دانسته است که به مدرسه بدریه متصل بوده است. (دیوه جی، همان‌جا)

با این حال بر اساس روایت دیگری، که مورخ مصری ابن دقماق نقل کرده است، بدرالدین لؤلؤ را پس از مرگ چندی در موصل به خاک سپردند و سپس به حرم امام علی علیه السلام منتقل کردند. (ابن دقماق، ۱۴۲۰ق، ص ۲۵۷) درباره این روایت این ابهام وجود دارد که در صورت انتقال جنازه وی به حرم امام علی علیه السلام چرا سایر مورخان قبلی، که در زمان نزدیک‌تری به دوره بدرالدین لؤلؤ می‌زیستند، به این مسئله اشاره‌ای نکرده‌اند!

بی‌تردید بسیاری از آثار عمرانی بدرالدین لؤلؤ در موصل و شمال عراق در گذر زمان از بین رفته و امروزه به دست ما نرسیده است. بر روی طاق «باب سنجان» از دروازه‌های قدیمی شهر موصل کتیبه‌ای سنگی به خط ثلث وجود داشته که بر اساس آن این دروازه به دستور بدرالدین لؤلؤ در سال ۶۴۱ قمری ساخته شده بود. این کتیبه در حال حاضر در

موزه ملی عراق در بغداد نگهداری می‌شود. (سلمان و دیگران، ۱۹۷۵م، ص ۵۴) همچنین در کتیبه‌های در چوبی مسجد جامع عمادیه،^۱ که امروزه در موزه ملی عراق نگهداری می‌شود، نام بدرالدین لؤلؤ به چشم می‌خورد. (همو، ص ۱۲۴)

از جمله اقدامات بدرالدین لؤلؤ ساخت مشاهد و زیارتگاه‌های شیعی در موصل و گاه در دیگر شهرهای قلمرو حاکمیت وی، همچون سنجار، بوده است. موصل در بیشتر ادوار تاریخی شهری سنی‌نشین به شمار می‌آمده و شیعیان در آن اقلیت بوده‌اند، اما در این شهر تا دوره اخیر شمار قابل توجهی از مشاهد منسوب به اهل بیت (علیهم‌السلام) وجود داشته است که برخی از آنها نمونه‌های بسیار مهم و ارزشمند آثار معماری اسلامی در این شهر و شمال عراق بوده‌اند.

مطالعه سبک آثار هنری و معماری این مشاهد - همچون فرم معماری بناها و شکل گنبد آنها، تزئینات هنری ساختمان بناها و صندوق‌های روی قبور، نوع خطوط کتیبه‌ها و تواریخ آنها - به وضوح نشان‌دهنده آن است که بیشترین تعداد به‌جامانده از این مشاهد، عموماً در سده هفتم هجری و گاه در سده هشتم هجری ساخته شده‌اند. در کتیبه‌های موجود در شماری از این مشاهد، نام بدرالدین لؤلؤ به عنوان بانی آنها و تاریخ ساخت آنها در دوره حکومت وی به چشم می‌خورد.

نکته قابل توجه درباره این مشاهد آن است که بیشتر آنها به امامزادگانی منسوب‌اند که این انتساب‌ها از نظر شواهد و مستندات تاریخی قابل پذیرش نیست. حتی برخی از شخصیت‌هایی که این مشاهد به آنها منسوب شده‌اند، همچون یحیی بن قاسم بن امام حسن (علیه‌السلام) و عون‌الدین بن امام حسن (علیه‌السلام)، وجود خارجی ندارند. برخی دیگر از این امامزادگان نیز، همچون محسن بن علی (علیه‌السلام) و زینب بنت علی (علیه‌السلام) در سنجار، از نظر تاریخی امکان اثبات دفن آنها در این مزارها وجود ندارد.

۱. «عمادیه» شهر و قلعه تاریخی کوچکی است که در شمال عراق، در هفتاد کیلومتری شمال شهر دهوک و ۵۳۰ کیلومتری شمال بغداد قرار دارد و به دستور عمادالدین زنگی در سال ۵۳۷ قمری بر فراز سطح صخره‌ای وسیع و بیضی شکل بر فراز کوهی به ارتفاع حدود ۱۴۰۰ متر از سطح دریا ساخته شده است.

ممکن است گفته شود که انتساب‌های رایج و مشهور این بناها، بعدها شکل گرفته است؛ درحالی‌که کتیبه‌های اصیل موجود در بناها نشان‌دهنده آن است که بیشتر انتساب‌های کنونی از زمان ساخت آنها شکل گرفته و در این کتیبه‌ها ثبت شده است. از این رو این سؤال مطرح می‌شود که انتساب‌های این مشاهد به امامزادگانی که شاهدی بر دفن آنها در موصل وجود ندارد یا حتی در تاریخ وجود خارجی نداشته‌اند، چگونه و در چه شرایطی شکل گرفته است و اساساً بدرالدین لؤلؤ و دیگر بانیان این مشاهد با چه انگیزه‌ای به ساخت این مشاهد اقدام کرده‌اند؟

به نظر نمی‌رسد که بتوان به این سؤال‌ها پاسخ روشن و قانع‌کننده‌ای داد. مرحوم سعید الدیوه‌جی بر این باور است که بیشتر این مشاهد در محل بناهای قدیمی‌تری شکل گرفته‌اند و در واقع تغییر کاربری یافته از مدارس دینی و مقابر اهل سنت از دوره‌های قبلی بوده‌اند. به باور دیوه‌جی انگیزه بدرالدین لؤلؤ از ساخت و گسترش این مشاهد یا تغییر مدارس اهل سنت به مشاهد شیعی، مبارزه با نفوذ «طریقت عدویه» و جلوگیری از گسترش آن بوده است. (دیوه‌جی، ۱۹۵۸م، ص ۱۳۴)

طریقت عدویه منسوب به عدی بن مسافر (م ۵۵۷ق) از مشایخ تصوف اهل سنت است که نسب به امویان می‌برده است. عدی بن مسافر در منطقه هکاریه (لالش کنونی در ناحیه کردستان عراق) اقامت کرد و از دنیا رفت و طریقت صوفیانه وی در آن زمان با اقبال کردها مواجه شد و میان آنها گسترش یافت. حتی چنین به نظر می‌رسد که فرقه یزیدیه (یا ایزیدیه)، امتداد تاریخی و صورت تحول یافته طریقت عدویه در دوره‌های بعدی است.

در منابع تاریخی به برخی از اقدامات بدرالدین لؤلؤ در مبارزه با عدویه اشاره شده است؛ از جمله صفدی (م ۷۶۴ق) گزارش داده است که بدرالدین لؤلؤ در سال ۶۴۴ قمری شیخ حسن عدوی، شیخ طریقت عدویه، را دستگیر کرد و در زندان به قتل رساند؛ چراکه از آن بیم داشت که کردها به فرمان وی به سرزمین موصل حمله و آنجا را تخریب می‌کنند. (صفدی، ۲۰۰۰م، ج ۱۲، ص ۶۳) پیش‌تر اشاره شد که مورخان اهل سنت لؤلؤ را به مقابله با

سیاست‌های دینی مظفرالدین کوکبری در برگزاری مراسم مولد پیامبر ﷺ متهم ساخته‌اند. به هر حال فارغ از زمینه‌های تاریخی پیدایش و ساخت مشاهد شیعی موصل، آنچه امروز در این باره اهمیت دارد آن است که شماری از آنها به عنوان نمونه‌های مهم به جا مانده از معماری آرامگاهی دوران اسلامی در موصل و شمال عراق، محل توجه و موضوع مطالعه بسیاری از پژوهشگران و باستان‌شناسان قرار گرفته‌اند؛ هرچند در کمال تأسف، بیشتر این بناها در حدود یک دهه گذشته به دست گروه تروریستی داعش تخریب و ویران شدند. در ادامه به معرفی مهم‌ترین مشاهد ساخته شده به دست بدرالدین در موصل و شمال عراق می‌پردازیم.

۱. مزار یحیی بن قاسم

این زیارتگاه، که در گویش محلی اهل موصل به نام «یحیی ابوالقاسم» شناخته می‌شود، منسوب به یحیی بن قاسم بن امام حسن مجتبیٰ علیه السلام است. بی‌تردید این انتساب از نظر تاریخی قابل پذیرش نیست؛ چراکه می‌دانیم قاسم بن امام حسن علیه السلام در نوجوانی در واقعه عاشورا به شهادت رسیده و در زمان شهادت هیچ فرزندی نداشته است. برخی از پژوهشگران تلاش کرده‌اند صاحب این مزار را بر برخی از نقبای سادات موصل تطبیق دهند، اما به نظر می‌رسد این ادعا به شواهد محکم‌تری نیاز دارد.

زیارتگاه یحیی بن قاسم را می‌توان از نظر معماری و تزیینات هنری شاخص‌ترین بنای تاریخی به جا مانده از دوره بدرالدین لؤلؤ در موصل به شمار آورد. این زیارتگاه در نقطه‌ای در ساحل رود دجله، اما بالاتر از سطح رودخانه قرار داشته است. متأسفانه ساختمان زیبا و ارزشمند آن در نخستین روزهای مرداد ماه سال ۱۳۹۳ به دست نیروهای گروه تروریستی داعش با مواد منفجره کاملاً ویران، و با خاک یکسان شد. (خامه‌یار، ۱۳۹۳ش، ص ۱۵۵)

به اعتقاد مرحوم سعید الدیوه‌جی زیارتگاه یحیی بن قاسم بخشی از «مدرسه بدریه»، یا به عبارتی دیگر گنبد و زیارتگاه متصل به آن بوده است. ساختمان این زیارتگاه بر اساس کتیبه‌های موجود در آن در سال ۶۳۷ قمری ساخته شده است. سعید الدیوه‌جی با استناد به

گزارشی تاریخی مبنی بر تدریس ابن علوان موصلی (در ۶۱۵ق) در مدرسه بدرالدین لؤلؤ (ابن کثیر، ۱۹۹۸م، ج ۱۷، ص ۷۸) نتیجه گرفته است که این مدرسه پیش از این تاریخ ساخته شده و مشهد یحیی بن قاسم بعداً به مدرسه الحاق شده است. (دیوه جی، ۱۹۵۸م، ص ۱۴۷)

مدرسه بدریه احتمالاً مهم‌ترین مدرسه دینی ساخته شده به دست بدرالدین لؤلؤ در موصل بوده است و گزارش‌های منابع تاریخی، نشان از جایگاه علمی و آموزشی این مدرسه در دوره وی دارد. در متون تاریخی گاه از برخی علمایی که در این مدرسه به تدریس علوم دینی و ادبی اشتغال داشته‌اند (برای مثال؛ ر.ک: ابن شَعَار، ج ۱، ص ۱۳۷؛ ابن خَلْكَان، ج ۵، ص ۳۱۳)، یا کتابدار کتابخانه آن - همچون فقیه شافعی، عمادالدین ابن باطیش (د. ۶۴۰ق) - بوده‌اند (ابن فوطی، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۴۳)، یاد شده است.

ساختمان زیارتگاه به شکل مقبره‌ای معظم با پلان مربع و گنبد رُک دوازده ترک بر فراز آن بوده است. نمای بیرونی ضلع شمالی مقبره حاوی کتیبه‌هایی به خط کوفی و ثلث، و طاق‌نماهایی حاوی نقوش و تزیینات هندسی و گیاهی زیبا تشکیل یافته از گچ و آجر لعاب‌دار بوده است. در کتیبه‌ای به خط ثلث در جبهه بیرونی بنا، که گویا ادامه آن در سمت دیگر بنا امروزه از بین رفته است، نام بدرالدین لؤلؤ وجود داشته و متن آن چنین بوده است: «تَطَوَّعَ بِعِمَارَتِهِ لَوْجَةِ اللَّهِ تَعَالَى الْعَبْدُ الْفَقِيرُ لَوْلُؤُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ».

پوشش گنبد از داخل شامل مقرنس‌های آجری زیبایی بود؛ و در بالاترین نقطه دیوارهای مقبره در زیر گنبد، کتیبه‌ای نواری در گرداگرد اضلاع چهارگانه بنا وجود داشت. متن کتیبه شامل سوره توحید و برخی از آیات قرآنی مرتبط با اهل بیت و ولایت بود؛ از جمله آیه «رَحْمَتُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَّجِيدٌ» و آیه «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ». (سیوفی، ۱۹۵۶م، ص ۱۴۳)

کتیبه نواری دیگری به خط ثلث، روی سنگ مرمر آبی‌رنگ در بالای ازاره بنا به ارتفاع یک متر از سطح زمین وجود داشته که متن آن حاوی صلوات بر چهارده معصوم بوده است. در زاویه جنوب غربی بنا نیز محرابی از سنگ سیاه، با نقش یک طاق و قندیل آویخته از آن، و کتیبه‌ای

به خط ثلث در اطراف آن وجود داشته که متن آن پس از آیه بسمله، شامل آیات هفتم تا نهم سوره انسان^۱ (از آیات نازل شده در شأن اهل بیت علیهم السلام) بوده است. (سیوفی، ۱۳۷۶ق، ص ۱۴۲-۱۴۳)

روی قبر صندوق چوبی نفیسی از جنس ساج وجود داشته که بدنه آن با نقوش اسلیمی و گیاهی و کتیبه‌هایی به خط نسخ و کوفی پوشیده بوده است. روی پوشش فوقانی صندوق در قسمت بالاسر، کتیبه‌ای در سه سطر حاوی اسامی معصومان به شرح زیر وجود داشته است: «محمد، علی، الحسن، الحسین، علی، محمد، جعفر، موسی، علی، محمد، علی، الحسن، محمد، صلوات الله علیهم». (نقشبندی، ۱۹۵۰م، ص ۱۹۹)

در یکی از کتیبه‌های صندوق نیز از صاحب مزار به نام یحیی بن قاسم بن امام حسن علیه السلام یاد شده و به ساخت صندوق به دستور بدرالدین لؤلؤ در سال ۶۳۷ قمری اشاره رفته است. متن این کتیبه بدین شرح بوده است:

هذا قبر یحیی بن القسم بن الحسن بن علی بن ابی طالب صلوات الله علیهم
اجمعین. تطوّع بعمله العبد الفقیر الراجی رحمة ربّه لؤلؤ بن عبدالله ولی آل محمد
سنة سبع و ثلاثین و ستمائة. (نقشبندی، ۱۹۵۰م، ص ۲۰۰)

سایر کتیبه‌های صندوق نیز حاوی آیات قرآن - از جمله آیه الکرسی، بخشی از آیه سی و سوم سوره احزاب (موسوم به آیه تطهیر)،^۲ آیات هفدهم و هجدهم سوره آل عمران^۳ و آیات ۵۵ - ۵۶ سوره مائده (که تا عبارت «فإنّ» به پایان رسیده)-^۴ بوده است. (نقشبندی،

۱. متن کتیبه بدین شرح بوده است: ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ * يُوفُونَ بِالْأَدْوَانِ وَيَخَافُونَ يَوْمًا كَانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيرًا * وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا * إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً...﴾.

۲. ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾.

۳. ﴿الصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْقَائِلِينَ وَالْمُنْفِقِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ * شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ﴾.

۴. ﴿إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ * وَمَنْ يَتَوَلَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ

۱۹۵۰م، ص ۱۹۹-۲۰۰) واضح است که وجه مشترک بیشتر این آیات، شأن نزول آنها درباره اهل بیت علیهم السلام است که معمولاً در مناقشات دینی و کلامی شیعه به آن استناد می شود.

۲. مزار عون الدین بن حسن علیه السلام

زیارتگاه شاخص دیگر دوره بدرالدین لؤلؤ در موصل، مشهد «امام عون الدین» یا «ابن حسن» بوده که در باور اهالی این شهر به فرزند امام حسن علیه السلام منسوب است. برای این انتساب شواهد تاریخی کافی وجود ندارد؛ چراکه می دانیم امام حسن علیه السلام فرزندی به این نام نداشته است. متأسفانه این بنای ارزشمند، که در کنار زیارتگاه یحیی بن قاسم از بناهای نفیس آرامگاهی موصل به شمار می آمد، در آغاز مرداد ماه ۱۳۹۳ به دست نیروهای داعش تخریب شد. (خامه یار، ۱۳۹۳ش، ص ۱۵۶)

ساختمان مزار امام عون الدین به صورت مقبره ای معظم و مرتفع با پلان مربع، و تا حدود زیادی قابل مقایسه با ساختمان مزار یحیی بن قاسم بود؛ با این تفاوت که شکل گنبد آن مخروطی شیاردار بود. به نظر می رسد این شکل گنبد، از سده ششم به بعد، از دوره حکومت آل زنگی و در قلمرو تحت حکومت آنان رواج یافته است و تا به امروز نمونه های دیگری شبیه آن در موصل و شمال عراق به جا مانده است.^۱

ساختمان زیارتگاه امام عون الدین مانند زیارتگاه یحیی بن قاسم، حاوی تزئینات غنی و کتیبه های متعدد بوده است. ارکان داخلی قبه حاوی مقرنس هایی با تزئینات گچ بری، و فضای داخل گنبد نیز با تزئینات هندسی متقارن پوشیده بوده است. ورودی زیارتگاه دارای دری دولنگه با پوششی از صفحات مسین با تزئینات هندسی بوده (دیوه جی، ۱۹۵۸م، ص ۱۶۷ - ۱۶۸) که با استناد به کتیبه روی آن به دست شخصی به نام عمر بن الحصر الملکی البدری،

۱. برای مثال می توان به گنبد زیارتگاه های امام باهر، شیخ فتحی (فتح موصلی) و قاضی البان در موصل، گنبد مزار زینب بنت علی علیه السلام در سنجار، گنبد مقام خضر در کبیسه (در استان انبار) و گنبد های شماری از مزارات مقدس ایزیدی، همچون عدی بن مسافر در لالش و «مام رشان» در سنجار، اشاره کرد.

که خود را «ولی آل محمد» شناسانیده، ساخته شده بود. (سیوفی، ۱۳۷۶ق، ص ۱۰۲)

بر سردر بنا کتیبه‌ای بیانگر ساخت آن به دست بدرالدین لؤلؤ به شرح زیر وجود داشته است: «أمر بعمله تقرباً إلى الله تعالى الملك الرحيم بدر الدنيا والدين ابوالفضایل، عز نصره». (سیوفی، ۱۳۷۶ق، ص ۹۹) داخل بنا نیز کتیبه‌ای نواری بر گرداگرد ازاره داخلی بنا، در ارتفاع یک متر از سطح زمین، حاوی نام و القاب تفصیلی بدرالدین لؤلؤ، و بیانگر ساخت زیارتگاه به دستور وی در سال ۶۴۶ قمری وجود داشته است که متن آن به شرح زیر بازخوانی شده است:

«بسم الله الرحمن الرحيم. إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا». أمر بعمارته تطوعاً وأنشأ تبرعاً، طلباً لما عند الله واعتصاماً بحبل الله، وموالاته لأب رسول الله، راجياً رحمة الله، وامتنالاً لقوله تعالى: ﴿قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ﴾، العبد الفقير الراجي عفو الله الملك الرحيم العالم العادل المؤيد المظفر المنصور المجاهد المرباط المشاغر الغازي، بدر الدنيا والدين، ركن الاسلام والمسلمين، قاهر المتمردين، قاتل الكفرة والمشركين، حامی حوزة الدين، ناصر الحق بالبراهين، منصف المظلومين من الظالمين، جامع كلمة الموحدين، مبيد الطغاة والمارقين، كاشف المظالم، الآخذ للمظلوم من الظالم، حامی البلاد، ماحي البغي والفساد، ناصر الملة، تاج الامّة، ذخر الخلافة، قيم الدولة، حافظ امراء المشرق والمغرب، بهلوان جهان خسرو ايران آلب غازي اينانج^۱ قتلغ بك طغرلتيكين اتابك الاعظم ابوالفضایل لؤلؤ ابن عبدالله نصير امير المؤمنين، تقبل

۱. گویا نقولاً سیوفی به خوانش درست و کامل عبارت پس از «امراء الشرق والمغرب» موفق نشده و این کلمات را به صورت «نهر واز جهان خسرو ابن الب غازي اينانج...» ثبت کرده است. سعید الدیوه‌جی در پاورقی کتاب، اشتباه سیوفی را یادآور شده و خوانش وی را چنین تصحیح کرده است: «نها واز جهان خسرو ایران الغازی». نگارنده این سطور هر چند تصویر کتیبه فوق را در اختیار نداشته، اما به قرینه کاربرد این القاب در متون و اسناد تاریخی دیگر، اشتباهات خوانش سیوفی و دیوه‌جی را مطابق آنچه در بالا ثبت شده تصحیح کرده است.

الله منه وأثابه، وجعل الجنة منقلبه ومأواه، بمحمد وآله الطاهرين، وذلك في شهر
سنة ست وأربعين وستمائة». (سیوفی، ۱۳۷۶ق، ص ۱۰۱ - ۱۰۲)

همچنین روی قبر، صندوق چوبی نفیسی از جنس ساج، به طول و عرض ۲۵۰×۱۱۰،
و ارتفاع ۱۱۰ سانتی متر وجود داشت که سطح آن با تزیینات و نقوش گیاهی و اسلیمی و
کتیبه‌هایی به خط نسخ پوشیده بود. این صندوق شبیه صندوق روی قبر یحیی بن قاسم
بود و طبق کتیبه‌های آن، به دستور ملک بدرالدین لؤلؤ در سال ۶۴۶ قمری ساخته شده بود.
(نقشبندی، ۱۹۵۰م، ص ۲۰۰ - ۲۰۱)

کتیبه‌های روی صندوق در چهار سطر نوشته شده بود که سطر نخست حاوی آیه
بسمله و سپس آیه الكرسي تا عبارت قرآنی «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ»
بوده است. سطر سوم نیز حاوی آیه ۵۵ سوره مائده: «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا
الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ» بوده است؛ (نقشبندی، ۱۹۵۰م، همان جا)
چنان‌که می‌دانیم این آیه به آیه ولایت نامیده شده و در شمار آیاتی است که شیعیان برای
اثبات ولایت امیر مؤمنان علی (علیه السلام) به آن استناد می‌جویند.

سطر دوم و چهارم کتیبه‌های روی صندوق حاوی نام و القاب بدرالدین لؤلؤ بوده
است. سطر دوم با حروف کوچک تری نوشته شده و بخشی از آن محو شده و قابل تشخیص
نبوده است. نقشبندی متن این سطر را به شرح زیر بازخوانی کرده است: «بدر الدنيا والدين
ابوالفضايل نصير اميرالمؤمنين تقبل الله صالح الاعمال..... بمحمد صلى الله عليه وآله. هذا ما
تطوع بعمله تقرباً الى الله تعالى ابتغاء مرضاته الملك الرحيم». (نقشبندی، ۱۹۵۰م، ص ۲۰۰)

سطر چهارم صندوق مزار امام عون‌الدین نیز حاوی ساخت صندوق به دست بدرالدین
لؤلؤ در سال ۶۴۶ قمری بوده و متن آن به شرح زیر خوانش شده است:

«إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ * ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا
مِنْ بَعْضٍ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ». اللهم صل على احمد وآل محمد وتقبل من عبدك الراجي
عفوك المستتم..... الملك الرحيم بدر الدنيا والدين ركن الاسلام والمسلمين ابوالفضايل

لؤلؤ بن عبدالله نصیب.... ستّ وأربعین وستمائة». (نقشبندی، ۱۹۵۰م، ص ۲۰۱)

۳. مزار زینب بنت علی (علیها السلام) در سنجار

این زیارتگاه در میان قبرستانی وسیع، بر فراز تپه‌ای در ورودی شهر سنجار قرار دارد و مهم‌ترین زیارتگاه این شهر به شمار می‌آمده است. (شمیسانی، ۱۹۸۳م، ص ۳۳۳). این زیارتگاه به زینب دختر امام علی (علیها السلام) منسوب بوده و با اینکه دارای ساختمان کهن و تاریخی است، اما در منابع تاریخی به آن اشاره نشده است. متأسفانه ساختمان قدیمی آن در مرداد ۱۳۹۳ به دست نیروهای داعش منفجر و تخریب شد. (خامه‌یار، ۱۳۹۳ش، ص ۱۶۴). در حال حاضر ساختمان زیارتگاه به شیوه‌ای جدید و بدون هیچ نسبتی با ساختمان قبلی آن بازسازی شده و گویا پس از بازسازی، انتساب مزار به زینب صغری دختر امام زین العابدین (علیه السلام) تغییر یافته است.

بر اساس توصیف‌های پژوهشگران عراقی از این مزار در دوره پیش از تخریب داعش، ساختمان قدیمی آن از چند اتاق گنبددار تشکیل شده بود. در نمای بیرونی بنا کتیبه‌ای بیانگر بازسازی آن در سال ۱۱۰۵ق وجود داشت و در این کتیبه از صاحب مزار به نام زینب بنت امام علی (علیه السلام) یاد شده بود. سردر بیرونی بنا دارای تزییناتی به شیوه حجاری روی سنگ بود. (حدیثی و عبدالخالق، ۱۹۷۴م، ص ۱۵۲ - ۱۵۳ و ۱۶۲ و تصویر ۴۴)

سردر بیرونی به فضایی به ابعاد $3/30 \times 4/30$ داشت. این فضا نیز به اتاقی با پلان مربع به ابعاد $3/40 \times 3/62$ متر و دارای گنبدی به شکل نیم‌کره متصل بود. (شمیسانی، ۱۴۰۳ق، ص ۳۳۴) در دیوار جنوبی این اتاق، محرابی از سنگ و گچ وجود داشت که پژوهشگران عراقی، قدمت آن را از دوره بدرالدین لؤلؤ دانسته بودند. در طاق و پشت بغل‌های این محراب، آثار تزیینات گچ‌بری، و در داخل محراب نقش قندیل دیده می‌شد. در کنار محراب کتیبه‌ای قرآنی به خط نسخ به عرض ۳۰ سانتی‌متر، و بالای محراب نیز کتیبه نواری به خط ثلث، حاوی آیات قرآن وجود داشت که در چهار ضلع اتاق امتداد یافته بود. (توتونجی، ۱۹۷۶م، ص ۱۸۱ - ۱۸۳، شکل ۶۱ و ۶۲، تصویر ۳۵)

در طرفین این اتاق دو درگاه سنگی وجود داشت که درگاه سمت راست به اتاق دیگری با پلان مربع به ابعاد $3/30 \times 3/40$ متر متصل بود و درگاه سمت چپ شامل طاقی سنگی با نقوش گیاهی حجاری شده بود که به اتاق مقبره راه می‌یافت. (شمیسانی، ۱۴۰۳ق، همان‌جا) در طرفین هر دو درگاه، عبارت «الراجی رحمة ربّه المعروف بالرشید» در قالب دو کتیبه مدور حجاری شده روی سنگ نقش بسته بود. (حدیثی و عبدالخالق، ص ۱۵۶ - ۱۵۹)

اتاق مقبره دارای پلان مستطیل به ابعاد $5/40 \times 3/73$ متر بود و بر فراز آن گنبد مخروطی شیاردار به سبک گنبد‌های رایج در مقابر موصل و شمال عراق وجود داشت. در میان اتاق قبر برجسته‌ای از سنگ و گچ با کتیبه‌ای حاوی آیه الکرسی، که بخش‌هایی از آن از بین رفته بود، و در ضلع جنوبی اتاق نیز محرابی کوچک و فاقد تزیینات وجود داشت. (شمیسانی، ۱۴۰۳ق، ص ۳۳۴ - ۳۳۵) در سمت راست اتاق مقبره، درگاهی سنگی با تزییناتی هندسی در بالای آن وجود داشت. (حدیثی و عبدالخالق، ص ۱۶۰ - ۱۶۱)

در پشت اتاق مقبره از سمت چپ راهرویی وجود داشت که به اتاق کوچک دیگری با پلان مربع و دارای گنبدی به شکل نیم‌کره راه داشت که تزیینات آن به علت پوشش سیمانی جدید آن از بین رفته بود. این اتاق مربع به اتاقی با پلان مستطیل متصل بود که روی طاق ورودی آن کتیبه‌ای حجاری شده روی سنگ وجود داشت که در آن نام بدرالدین لؤلؤ و سال ساخت بنا (۶۴۴ق) دیده می‌شد. (شمیسانی، ۱۴۰۳ق، ص ۳۳۶؛ حدیثی و عبدالخالق، ۱۹۷۴م، ص ۱۶۲ - ۱۶۳)

۴. سایر زیارتگاه‌های موصل

در موصل مشاهد و زیارتگاه‌های متعدد دیگری منسوب به اهل بیت علیهم‌السلام وجود داشته است که برخی از آنها به مسجد تبدیل شده و قبر یا مزار در گوشه یا حاشیه این مساجد قرار گرفته، و برخی دیگر از آنها در گذر زمان از بین رفته یا در سال‌های اخیر به دست داعش تخریب شده است. آثار و بخش‌های قدیمی برخی از زیارتگاه‌های از بین رفته، به موزه‌های بغداد و موصل انتقال یافته و برخی از زیارتگاه‌های تخریب شده نیز به طور کامل بازسازی (نوسازی) شده است.

دیوه‌جی بر این باور است که بیشتر مشاهد اهل بیت علیهم‌السلام به دست بدرالدین لؤلؤ و با تغییر کاربری مدارس دینی و مقابر اهل سنت در این شهر شکل گرفته است. اما امروزه شواهدی بر اینکه سایر زیارتگاه‌ها به دست بدرالدین لؤلؤ ساخته شده باشد، وجود ندارد. حتی تواریخ موجود در کتیبه‌های برخی از این زیارتگاه‌ها به پس از دوره بدرالدین لؤلؤ متعلق است؛ اما دیوه‌جی وجود این تواریخ را ناشی از بازسازی آنها در دوره‌های بعدی و نه ساخت و پیدایش آنها به دست بدرالدین لؤلؤ، تفسیر کرده است.

از جمله این زیارتگاه‌ها مزار مشهور به علی اصغریا «ابن حنفیه» منسوب به علی اصغر بن محمد حنفیه فرزند امام علی علیه‌السلام است که بر اساس کتیبه بالای پنجره بنا، به دست یکی از نقبای سادات موصل در سال ۷۳۱ قمری بازسازی شده بود. (سیوفی، ۱۳۷۶ق، ص ۱۰۶) با توجه به موقعیت این مزار، روبه‌روی مسجد جامع نوری شهر موصل، دیوه‌جی بر این باور است که اصل این مزار مدرسه نظامیه این شهر بوده که به دست بدرالدین لؤلؤ به مزار تبدیل شده است. (دیوه‌جی، ۱۹۵۸م، ص ۱۳۴)

زیارتگاه دیگر مشهد امام عبدالرحمان است که از نظر معماری شبیه زیارتگاه یحیی بن قاسم بوده و سردر تاریخی زیبا و ارزشمند آن، به موزه ملی عراق در بغداد منتقل شده است. بر کتیبه این سردر، نام عزالدین مسعود بن مودود بن زنگی (حکومت: ۵۶۵ - ۵۷۶ق) از ملوک آل زنگی موصل وجود دارد که بر این اساس دیوه‌جی اصل این مزار را بخش بازمانده از «مدرسه عزّیه»، که به دست پادشاه یادشده ساخته شده بود، دانسته است. (سیوفی، ۱۳۷۶ق، ص ۱۴۵؛ دیوه‌جی، ۱۹۵۸، ص ۱۴۲)^۱

نزدیک مشهد امام عبدالرحمان، زیارتگاه دیگری به نام امام محسن وجود دارد که در

۱. این زیارتگاه همچنین دارای محراب زیبایی از سنگ مرمر با نقوش اسلیمی و کتیبه‌های کوفی بوده است. این محراب نیز به موزه ملی بغداد انتقال یافته است. در کتیبه بالای طاق محراب عبارت «لا اله الا الله محمد رسول الله»، و در کتیبه درون طاق محراب نیز سوره توحید نوشته شده است. (ر.ک: سلمان و دیگران، ۱۹۷۵م، ص ۴۸)

دوره‌های اخیر، در کنار آن مسجدی شکل گرفته و مزار به مسجد متصل شده است. به باور دیوه‌جی این مزار نیز در اصل بخش بازمانده از «مدرسه نوریه»، از دیگر مدارس دوره اتابکان موصل، است که به دست ملک نورالدین ارسلان‌شاه (فرزند عزالدین مسعود بن مودود بن زنگی) (حکومت: ۵۸۹ - ۶۰۷ ق) ساخته شده بود. (دیوه‌جی، ۱۹۵۸، ص ۱۴۲ - ۱۴۳)

زیارتگاه دیگر مزار امام باهر منسوب به [عبدالله] باهر بن امام جعفر صادق علیه السلام است که بر اساس کتیبه‌ای داخل مزار، در سال ۶۸۹ یا ۶۹۹ قمری ساخته شده است. (سیوفی، ۱۳۷۶ ق، ص ۱۹۴؛ دیوه‌جی، ۱۹۵۸ ق، ص ۱۶۹) با این حال دیوه‌جی این مزار را نیز از بناهای دوره بدرالدین لؤلؤ دانسته است. (دیوه‌جی، ۱۹۵۸، همانجا). در ضلع جنوبی بنا سنگ مرمری سیاه‌رنگ وجود داشته که روی آن کتیبه صلوات بر چهارده معصوم حجازی شده بود. (سیوفی، ۱۳۷۶ ق، ص ۱۴۶)^۱

نتیجه‌گیری

بدرالدین لؤلؤ از معدود حاکمان شیعه‌ای است که در سده‌های میانی نقش بسیار قابل توجهی در ساخت آثار معماری و یادمان‌های شیعی داشته است. از میان آثار و یادمان‌های شیعی ساخته شده به دست وی، لااقل سه اثر مهم، شامل دو مزار یحیی بن قاسم و عون‌الدین بن حسن علیه السلام در موصل و مزار زینب بنت علی علیه السلام در سنجار، را سراغ داریم که این آثار در شمار بناهای معماری آرامگاهی بسیار ارزشمند به جا مانده از نیمه نخست سده هفتم هجری به شمار می‌آید؛ اما متأسفانه همه این آثار در سال‌های اخیر به دست گروه تروریستی داعش تخریب شد و از بین رفت.

احتمالاً تعداد یادمان‌های شیعی ساخته شده به دستور بدرالدین لؤلؤ در موصل و

۱. گفتنی است محراب و درگاه ورودی این زیارتگاه از آثار هنری و معماری نفیس سده هفتم بوده که به موزه ملی عراق در بغداد انتقال یافته و در آنجا نگهداری می‌شود. (ر.ک: سلمان و دیگران، ۱۹۷۵ م، ص ۶۰ - ۶۳)

شمال عراق بیش از این بوده است. اما با توجه به تحولات ساختمانی گسترده بیشتر این یادمان‌ها، و بازسازی آنها در دوره‌های بعدی و گاه نوسازی کامل ساختمان آنها در دوره اخیر، کتیبه‌ها و شواهدی دال بر نقش بدرالدین لؤلؤ در ساخت این بناها به جا نمانده است و بر این اساس نمی‌توان درباره نسبت سایر آثار شیعی موصل و شمال عراق به وی، به قطع و یقین اظهار نظر کرد.

یادمان‌های شیعی دوره حکمرانی بدرالدین لؤلؤ معمولاً از عناصر و ویژگی‌های معماری مشترکی برخوردار بوده است؛ عناصری همچون گنبد‌های رگ چند ترک یا مخروطی شیاردار، صندوق‌های چوبی فاخر با تزیینات گیاهی و اسلیمی و کتیبه‌های متعدد به خط کوفی و نسخ روی قبور. همچنین قابل ملاحظه است که در کتیبه‌نگاری داخل این بناها و نیز روی صندوق‌های قبور، به طور گسترده آیات قرآنی و گاه شعارهای دینی شیعی، همچون صلوات بر چهارده معصوم، به کار رفته است.

منابع

۱. ابن دقماق، ابراهیم بن محمد، (۱۴۲۰ق/ ۱۹۹۹م)، *نزهة الانام فی تاریخ الاسلام*، تحقیق: سمیر طبّارة، بیروت، المكتبة العصرية.
۲. ابن فضل الله عمری، احمد بن یحیی، (۲۰۱۰م)، *مسالك الابصار فی ممالك الامصار*، تحقیق: کامل سلمان الجبوری، بیروت، دار الكتب العلمية.
۳. ابن فوطی، عبدالرزاق بن احمد، (۱۴۱۶ق)، *مجمع الآداب فی معجم الالقاب*، تحقیق: محمد الکاظم، طهران، وزارة الثقافة والارشاد الاسلامی مؤسسة الطباعة والنشر.
۴. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، (۱۴۱۹ق/ ۱۹۹۸م)، *البدایة والنهاية*، تحقیق: عبدالله بن عبدالمحسن التركي، جیزه، دار هجر.
۵. اربلی، علی بن عیسی، (۱۴۰۵ق/ ۱۹۸۵)، *كشف الغمّة فی معرفة الائمة*، بیروت، دار الاضواء.
۶. توتونجی، نجاة یونس، (۱۹۷۶م)، *المحاریب العراقية (منذ العصر الاسلامی الى نهاية العصر العباسی)*، بغداد، مديرية الآثار العامة.
۷. حدیثی، عطا و عبد الخالق، هناء، (۱۹۷۴م)، *القباب المخروطية فی العراق*، بغداد، مديرية الآثار العامة.

۸. خامه یار، احمد، (۱۳۹۳ش)، «گزارشی مستند از تخریب زیارتگاه‌های اسلامی در استان نینوا به دست داعش»، تحلیلی بر جریان بعثی تکفیری داعش (گزارش راهبردی شماره ۵)، قم و تهران، مجمع جهانی اهل بیت (علیهم‌السلام).
۹. دیوه جی، سعید، (۱۹۵۸م)، الموصّل فی العهد الاتابکی، بغداد، وزارة المعارف العامة.
۱۰. ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد، (۱۴۰۶ق / ۱۹۸۶م)، الامصار ذوات الآثار، تحقیق: قاسم علی سعد، بیروت، دار البشائر الاسلامیة.
۱۱. ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد، (۱۴۲۴ق / ۲۰۰۳م)، تاریخ الاسلام ووفیات المشاهیر والاعلام، تحقیق: بشّار عوّاد معروف، بیروت، دارالغرب الاسلامی.
۱۲. زرکلی، خیرالدین، (۲۰۰۲م)، الاعلام، بیروت، دار العلم للملایین، ط ۵.
۱۳. سلمان، عیسی و دیگران، (۱۹۷۵م)، نصوص فی المتحف العراقی المجلّد الثامن: نصوص عربیة، بغداد، مديرية الآثار العامة.
۱۴. سیوفی، نقولا، (۱۳۷۶ق / ۱۹۵۶م)، الكتابات المُحرّرة فی ابنیة مدینة الموصّل، تحقیق: سعید الدیوه جی، بغداد، مطبعة شفیق.
۱۵. شمیسانی، حسن، (۱۴۰۳ق / ۱۹۸۳م)، مدینة سنجار من الفتح العربی الاسلامی حتی الفتح العثماني، بیروت، دار الآفاق الجدیدة.
۱۶. صفدی، خلیل بن ایبک، (۱۴۲۰ق / ۲۰۰۰م)، کتاب الوافی بالوفیات، تحقیق: احمد الارناؤوط و ترکی مصطفی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۱۷. کتاب الحوادث [منسوب به ابن فوطی]، (۱۹۹۷م)، تحقیق: بشّار عواد معروف و عماد عبدالسلام رؤوف، بیروت، دار الغرب الاسلامی.
۱۸. محقق طباطبائی، السید عبدالعزیز، (۱۴۱۷ق)، اهل البيت (علیهم‌السلام) فی المكتبة العربیة، قم، مؤسسة آل البيت (علیهم‌السلام) لإحياء التراث.
۱۹. موصلی، عمر بن محمد، (۲۰۰۳م)، مناقب آل محمّد المسمّی بالنعیم المقیم لعتره النبأ العظیم، تحقیق: علی عاشور، بیروت، مؤسسة الاعلامی للمطبوعات.
۲۰. نقشبندی، ناصر، (۱۹۵۰م)، «صنادیق مراقد الائمة فی العراق»، سومر، مجلد ۶، جزء ۲.

